

פרשת ויצא

הרב שמעון קליין

היכן הוא בית א-להים?

'יש ה' במקום הזה'

של המקום - בית אל, באירוע זה, במקומות נוספים ומאוחר יותר בדברי הנביאים.

'ויקרא למקום בית אל'

תחילת לימודנו יהיה בפסוקי הפתיחה לפרשה:

וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיֵּלֶךְ חֲרָנָה: וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשָּׁמַשׁ וַיִּקַּח מֵאֲבְנֵי הַמָּקוֹם וַיִּשֶׂם מִרְאֲשֵׁתָיו וַיִּשְׁכַּב בַּמָּקוֹם הַהוּא: וַיַּחְלֶם וַהֲנֶה סֹלֶם מִצֵּב אֲרָצָה וְרֵאשׁוּ מֵגִיעַ הַשְּׁמַיְמָה וַהֲנֶה מְלֹאכֵי אֱ-לֹהִים עֲלִים וַיְרִדִים בּוֹ: וַהֲנֶה ה' נָצַב עָלָיו וַיֹּאמֶר אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹרָהֶם אָבִיד וְ-אֱ-לֹהֵי יִצְחָק הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ לְךָ אֲתַנְּנָה וּלְזָרְעֶךָ: וַהֲנֶה זָרְעֶךָ כְּעֶפֶר הָאָרֶץ וּפְרֻצֵת יָמָה וְקֹדְמָה וְצִפְנָה וְנִגְבָּה וְנִבְרָכוּ בְךָ כָּל מִשְׁפַּחַת הָאֲדָמָה וּבְזָרְעֶךָ: וַהֲנֶה אֲנֹכִי עִמָּךְ וְשִׁמְרֵתִיךָ בְּכָל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ וְהִשְׁבַּתִּיךָ אֶל הָאֲדָמָה הַזֹּאת כִּי לֹא אֶעֱזָבְךָ עַד אֲשֶׁר אִם עָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לְךָ (שם כ"ח, י"ט-ו')

"וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיֵּלֶךְ חֲרָנָה" - תיאורה של 'ציאה' מצביע על ההקשר - עשיו מבקש להורגו, והוא יוצא, עוזב את באר שבע - מקום מושבה של המשפחה³. בדרכו לחרן הוא פוגע ב'מקום' - אנונימי לעת עתה, לצד זאת - ציונו בה"א הידיעה מדגיש את חשיבותו. "וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם" - שלא במכוון, "וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָא הַשָּׁמַשׁ וַיִּקַּח מֵאֲבְנֵי הַמָּקוֹם וַיִּשֶׂם מִרְאֲשֵׁתָיו וַיִּשְׁכַּב בַּמָּקוֹם הַהוּא". לא לינה סתמית היא, כי אם לינה 'שם'. גם האבנים הנלקחות הן 'מאבני המקום' - לא אבנים סתם, ואף שכיבתו היא - 'במקום ההוא'. "וַיַּחְלֶם וַהֲנֶה סֹלֶם מִצֵּב אֲרָצָה וְרֵאשׁוּ מֵגִיעַ הַשְּׁמַיְמָה" - סולם מוצב ארצה - בצידו הקרוב ליעקב, אך ראשו מגיע השמים, רחוק, וכמו יוצר לו אופק גבוה. "וַהֲנֶה ה' נָצַב עָלָיו" - התגלות ה' אינה מובנת מאליה, ותעיד על כך הלשון 'והנה' המייצרת נימה של הפתעה. ה' נגלה, והוא מבטיחו - ארץ, זרע, ואף מבטיח לשומרו בכל אשר ילך, עד השיבו חזרה אל הארץ - אל האדמה הזאת. בעקבות ההבטחה, מוסיף יעקב ונודר נדר.

בפרשתנו בורח יעקב מבאר שבע חרנה - מפני עשו אחיו. בדרך הוא פוגע במקום, לן שם, חולם וזוכה לגילוי א-להים. בהתגלות, מבטיחו א-להים את הארץ - לו ולזרעו, מבטיחו זרע, גם מבטיח לשומרו ולהשיבו 'אל האדמה הזאת'¹.

יעקב מתעורר מן החלום, ותגובתו:

וַיִּיקֶץ יַעֲקֹב מִשְׁנָתוֹ וַיֹּאמֶר אֲנִי יֵשׁ ה' בַּמָּקוֹם הַזֶּה וְאֲנֹכִי לֹא יָדַעְתִּי: וַיִּירָא וַיֹּאמֶר מַה נֹּרָא הַמָּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בַּיַּת אֱ-לֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם: וַיִּשְׁכַּם יַעֲקֹב בְּבֹקֶר וַיִּקַּח אֶת הָאֲבָן אֲשֶׁר שָׁם מִרְאֲשֵׁתָיו וַיִּשֶׂם אֹתָהּ מִצֵּבָה וַיִּצַק שָׁמֶן עַל רֵאשָׁה: וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא בַּיַּת אֵל וְאוֹלָם לֹז שֵׁם הָעִיר לְרֵאשֵׁנָה (בראשית כ"ח, ט"ז-ט).

"יש ה' במקום הזה" - הוא מתפעל, וממשיך: "מה נורא המקום הזה", ואף מסיק מסקנה: "אין זה כי אם בית א-להים וזה שער השמים". לא מובנת מאליה היא תגובת יעקב. יכול היה להתפעל מן החלום, להתייחס לדברי א-להים אליו, אך תחת אלו הוא מתמקד - במקום. מבחין שבית א-להים הוא זה, או שער השמים, גם קורא לו בשם: "ויקרא את שם המקום ההוא בית אל".

יעקב אינו מסתפק בכל אלו, והוא מבקש משמעות נוספת למקום:

וַיִּדַר יַעֲקֹב נֶדָר לֵאמֹר אִם יִהְיֶה אֱ-לֹהִים עִמָּדִי וְשָׁמְרֵנִי בְּדַרְךָ הַזֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבְגָד לְלַבֵּשׁ: וְשָׁבְתִי בְּשָׁלוֹם אֶל בַּיַּת אָבִי וַהֲיֶה ה' לִי לֵ-אֱ-לֹהִים: וְהָאֲבָן הַזֹּאת אֲשֶׁר שָׁמְתִי מִצֵּבָה יִהְיֶה בַּיַּת אֱ-לֹהִים וְכָל אֲשֶׁר תֵּתֶן לִי עֹשֶׂר אֶעֱשְׂרֶנּוּ לְךָ (שם כ"ב-ב).

אם אזכה ותתממש ההבטחה הא-להית אלי, הוא מבטיח - האבן אשר שמתי כמצבה תהיה - בית א-להים. כעת נתבונן. זאת אינה פעם ראשונה בה זוכה אדם להתגלות א-להים. ובכל זאת, מיוחדת היא התגלות זו בהתמקדות המתקיימת בה שוב ושוב - במקום². מה פשר התמקדות זו? במה חשיבותו של המקום? בעיון זה נבקש להבין דבר על טיבו

¹ בראשית כ"ח, י"ג - ט"ו.

² בהתגלות א-להים לאדם הראשון אחר שחטא, ישנה התייחסות למרחב: "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל ה' אֱ-לֹהִים מִתְּהֵלֵךְ בַּגֶּן לְרוּחַ הַיּוֹם וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי ה' אֱ-לֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הַגֶּן" (בראשית ג', ח). גם באלוני ממרא ישנה התייחסות למקום ההתגלות: "וַיִּירָא אֱלֹהֵי ה' בְּאֵלְנֵי מִמְרָא וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כַּחַם הַיּוֹם" (בראשית י"ח, א), אבל בפרשיות אלו אין לעובדה זו פיתוח בהמשך.

³ כך בשליחותה של רבקה אמו: "וַעֲתָה בְּנֵי שָׁמַע בְּקִלֵי וְקוּם בָּרוּךְ לְךָ אֵל לָבָן אַחֵי חֲרָנָה" (בראשית כ"ז, מ"ג); יצחק אינו מודע לתוכניתו של של עשיו להרוג את יעקב, ולבקשת רבקה הוא שולחו - לשאת אישה מבנות חרן: "וַיִּקְרָא יִצְחָק אֶל יַעֲקֹב וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ וַיִּצְוֶהוּ וַיֹּאמֶר לוֹ לֹא תִקַּח אִשָּׁה מִבְּנוֹת כְּנָעַן: קוּם לְךָ פְּדִינָה אָרֶם בֵּיתָה בְּתוֹאֵל אָבִי אִמָּךְ וְקַח לְךָ מִשָּׁם אִשָּׁה מִבְּנוֹת לָבָן אַחֵי אִמָּךְ... וַיִּשְׁלַח יִצְחָק אֶת יַעֲקֹב וַיֵּלֶךְ פְּדִינָה אָרֶם אֶל לָבָן בֶּן בְּתוֹאֵל הָאָרָמִי אַחֵי רַבְקָה אִם יַעֲקֹב וְעֵשָׂו" (כ"ח, א-ה).

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל יַעֲקֹב קוּם עֲלֵה בֵּית אֵל וְשָׁב
שָׁם וַעֲשֵׂה שָׁם מִזְבֵּחַ לְאֵל הַנְּרָאָה אֲלֵיךָ בְּבִרְחֹךָ
מִפְּנֵי עֲשׂוֹ אָחִיךָ (שם ל"ה, א').

א-להים מצווהו לעשות מזבח, אות וסימן לליווי אותו
מעת בריחתו מפני עשיו אחיו ועד היום הזה. יעקב רואה
בהליכה לבית אל צעד הכרוך בהתקדשות, ובהתאם הוא
מארגן את ביתו ואת מחנהו:

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל בֵּיתוֹ וְאֶל כָּל אֲשֶׁר עִמּוֹ הִסְרוּ אֵת
אֱלֹהֵי הַנֹּכַח אֲשֶׁר בְּתִכְכֶם וְהִטְהַרוּ וְהַחֲלִיפוּ
שְׂמֹלֹתֵיכֶם: וְנִקְוָמָה וְנַעֲלֵה בֵּית אֵל וְאָעֲשֵׂה שָׁם
מִזְבֵּחַ לְאֵל הַעֲנָה אֲתִי בְיוֹם צְרָתִי וַיְהִי עִמָּדִי בְּדַרְדָּר
אֲשֶׁר הִלְכֹתִי (שם ל"ה, ב'-ג').

שוב מוצגת בית אל כמקום התגלות, כמקום אליו עולים.
בצעד כמעט פלאי, הוא קורא למזבח אותו הוא בנה, בשמו
של א-להים ובשיוכו למקום - "וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לְמָקוֹם
אֵל-בֵּית אֵל כִּי שָׁם נִגְלוּ אֵלָיו הָאֱלֹהִים בְּבִרְחוֹ מִפְּנֵי אָחִיו"
(שם ז'). במקום זה הוא זוכה לשורת העצמות נוספות:
א-להים קורא לו בשם 'ישראל' (שם ל"ה, י'), מבטיחו זרע
(שם י"א) ומבטיחו ארץ (שם י"ב). כסיכום למעמד מציב
יעקב מצבה: "וַיַּצֵּב יַעֲקֹב מִצְבֵּה בְּמָקוֹם אֲשֶׁר דָּבַר אֱתוֹ
מִצְבֹּת אֲבָן וַיִּסֹּף עָלֶיהָ נֶסֶף וַיִּצַק עָלֶיהָ שֵׁמֶן" (שם י"ד) - שוב
יודגש הקשר בינה לבין המקום, ושוב הוא יקרא למקום
בית אל: "וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם אֲשֶׁר דָּבַר אֱתוֹ שֵׁם
אֱלֹהִים בֵּית אֵל" (שם טו).

דומה, שאילו התבקש אדם להצביע על מקום הראוי לבנות
בו בית א-להים/בית מקדש, על בסיס הסיפור המקראי
בספר בראשית, הוא לא היה מהסס מלהצביע על העיר בית
אל.

בפרק הבא - הפתעה.

בימי המלכים

פער גדול שורר בין בית אל שבספר בראשית, לבין בית אל
המתוארת בתקופת מלכי ישראל, החל מתקופת ירבעם⁷:

⁷ קודם לירבעם, ממשיכה בית אל להיות מוקרנת ממעמדה בספר
בראשית, כמקום בו השראה רוחנית מרוממת. דוגמאות: בית
יוסף כובשים את המקום 'זה' עמם' (שופטים א', כ"ב); דבורה
הנביאה יושבת בסמוך אליו (שופטים ד', ה'); אחרי סיפור פילגש
בגבעה העם עולים בית אל ושואלים בה' (שופטים כ', י"ח); לשם
בא העם לבכות כשהם מבינים שעומד להיכחד שבט מישראל:
"וַיָּבֵא הָעָם בֵּית אֵל וַיִּשְׁבוּ שָׁם עַד הָעֶרֶב לִפְנֵי הָאֱלֹהִים וַיִּשְׁאוּ
קוֹלָם וַיִּבְכּוּ בְּכִי גָדוֹל" (שופטים כ"א, ב'); שמואל סובב בית אל
המצפה והגלגל (שמואל א' ז', ט"ז); כך מתאר שמואל לשאול את
שלושת האותות: "וְהִלַּפְתָּ מִשֶּׁם וְהִלָּאָה וּבָאתָ עַד אֵלּוֹן תְּבוֹר
וּמִצְאוּךָ שָׁם שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים עֹלִים אֶל הָאֱלֹהִים בֵּית אֵל אַחַד נָשָׂא
שְׁלֹשָׁה גְדִיִּים וְאַחַד נָשָׂא שְׁלֹשֶׁת כְּפָרוֹת לַחֵם וְאַחַד נָשָׂא גִבְל יֵין"
(שמואל א' י', ג') - בית אל נתפשת כמקום שעולים בו אל
הא-להים.

סיכום ומשמעות: נקודת הפתיחה הקודמת לפסוקים אלו
היא חולשתו של יעקב העוזב את ביתו ואת ארצו בבורחו
מפני עשיו אחיו. מעט לפני שנתלש ממקומו הוא פוגש
בא-להים, בהתגלות המשוּיכת אל המקום ואל המרחב⁴.
תחת החולשה האופפת אותו, הוא זוכה כעת להעצמה
גדולה: ברכת הדרך הנותנת לו כוח לקראת היציאה לחרן,
גם כוח לעמוד במצבים הקשים העומדים לפתחו.

במקום זה בונה יעקב מצבה:

וַיַּצֵּב יַעֲקֹב מִצְבֵּה בְּמָקוֹם אֲשֶׁר דָּבַר אֱתוֹ מִצְבֹּת
אֲבָן וַיִּסֹּף עָלֶיהָ נֶסֶף וַיִּצַק עָלֶיהָ שֵׁמֶן (ל"ה, י"ד).

מהי מצבה? המצבה מוצבת במקום, ואנשים מתכנסים
סביבה, סביב המסר המגולם בה⁵. בשמה היא מבטאת
חשיבות, כמי שניצבת ואומרת את דברה. בניגוד למזבח
המסמל את ההתבטלות, המצבה מסמלת את ההתייצבות,
נוכחות בעצמות גבוהה לה ולבני האדם המתכנסים
סביבה⁶.

סגירת מעגל

שנים רבות יושב יעקב בחרן, והנה, כעבור למעלה מעשרים
שנה קורא לו א-להים לשוב אל ארץ מולדתו:

אֲנִכִּי הֵאֵל-בֵּית אֵל-אֲשֶׁר מִשְׁחַתָּ שָׁם מִצְבֵּה אֲשֶׁר
נִדְרַתָּ לִּי שָׁם נְדָר עָתָה קוּם צֵא מִן הָאָרֶץ הַזֹּאת
וְשׁוּב אֶל אֶרֶץ מוֹלַדְתְּךָ (בראשית ל"א, י"ג).

מיוחד הוא השם בו מזהה עצמו א-להים ליעקב: "הא-ל בית
א-ל". שם זה קושר את ההתגלות העכשווית אל ההתגלות
הראשונה שהייתה ליעקב בבית אל, וכמו ממשיך את
הדיבור ההוא. יעקב חוזר אל הארץ, יושב בשכם, ושוב
מצווה אותו א-להים לשוב אל בית אל:

⁴ המפגש הראשון עם בית אל הוא של אברהם, העושה את צעדו
הראשון בשכם, ומיד לאחר מכן עולה ההרה אל בית אל. בניגוד
לשכם - בה נקודת המוצא היא גילוי א-להי אליו, וכתגובה הוא
בונה מזבח ("וַיַּעֲבֵר אַבְרָם בְּאָרֶץ עַד מְקוֹם שָׁכָם עַד אֵלּוֹן מוֹרְה
וְהַכְּנִיעָנִי אֵז בְּאָרֶץ: וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזָרְעֶךָ אֲתָן אֶת הָאָרֶץ
הַזֹּאת וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' הַנְּרָאָה אֲלֵיו - בראשית י"ב, ו-ז), בית
אל אינה מקום של גילוי א-להים. צעדו הראשון הוא נטיית אוהלו
- השתקעות מסוימת (שאין כדוגמתה בשכם), לאחריו - הקריאה
בשם ה' ובניית מזבח "וַיַּעֲתֶק מִשֶּׁם הַהָרָה מִקְדָּם לְבֵית אֵל וַיֵּט
אֶהְלֵה בֵּית אֵל אֶל מַיִם וְהָעִי מִקְדָּם וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'
(שם ח'). בבית אל קורא אברהם שוב בשם ה', בשובו אליה
בעקבות ירידתו מצרימה בעת הרעב (שם י"ג, ד'). תיאור זה
מעמיד תשתית שנקודת המוצא שלה היא אנושית - בפועלו של
אברהם (בניגוד לשכם בה נקודת המוצא היא פנייתו של א-להים).
א-להים אם כן בוחר להתגלות אל יעקב במקום שאברהם פעל
ועשה בו - בקריאה בשם ה' ובבניית מזבח.

⁵ כך מגדיר הרב קוק את המצבה: "וזאת היא הוראת המצבה:
נקודה מקודשת מרכזית, שהכל מתקבצים לעבודה סביבה..."
(אגרות הרא"ה חלק ג, אגרת תשמ"ו, עמ' י"א).

⁶ בפרק 'ולא תקים לך מצבה' נרחיב בביאור משמעותה של
המצבה.

שנואה לבנים, עבודה זרה ששנואה לאבות דין הוא שתהא שנואה לבנים.⁹ (ספרי דברים פסקא קמ"ו).

תשובת החכמים במדרש היא בחלוקה בין תקופות. בתקופת האבות הייתה המצבה אהובה, בתקופת הבנים היא שנואה. מדוע? דומה שהדבר קשור לטיבה של עבודת המצבה - המוצבת במקום, מגלמת העצמה, חשיבות, התייבבות, ואף מעניקה חשיבות למתייצב סביבה⁹. לא עבודה של התבטלות היא זו - כעבודת המזבח, לא פינני מקום, כי אם נוכחות ועצימות¹⁰.

משמעות זו לעבודת המצבה עולה מהקשר בנייתה ומהקשרי אזכורה. יעקב מגיע לראשונה לבית אל בתקופת חולשתו - בעת בורחו מפני עשיו אחיו. במקום הוא זוכה להעצמה, וגם מתעורר לחלוטם¹¹. בחלומו מבטיחו אל-הים ארץ, זרע, ושמירה בדרכו לחרו, עד שובו אל מקומו¹². כל אלו גורמים לו להתייחס אל בית אל כמקום בעולם הזה המפגיש אותו עם השמים, ומעצים אותו משלב לשלב. כתגובה - הוא מקים מצבה ויוצק שמן על ראשה, ביטוי לממד המקודש שבה (שם כ"ח, ח"ח)¹³. לבסוף הוא נודר שהמצבה אשר הקים עוד תתפתח, ותהיה בעתיד לבית אל-הים (שם כ"ח, כ"ב). שוב תיזכר המצבה בהקשר דומה בדבר אל-הים אליו בסוף התקופה: "אֲנִי הָאֵל בֵּית אֵל אֲשֶׁר מִשְׁחָתָ שָׁם מִצֵּבָה" (שם ל"א, י"ג). גם בשובו אל בית אל, בחיתום לשורת צעדים מרוממים, הוא שב ובונה מצבה

"וַיֹּאמֶר יִרְבְּעָם בְּלִבּוֹ עֵתָה תִּשׁוּב הַמַּמְלָכָה לְבֵית דָּוִד: אִם יַעֲלֶה הָעָם הַזֶּה לַעֲשׂוֹת זִבְחִים בְּבֵית ה' בִּירוּשָׁלַם וְשָׁב לֵב הָעָם הַזֶּה אֶל אֲדֹנָיהֶם אֶל רַחֲבֵעָם מֶלֶךְ יְהוּדָה וְהִרְגִנִי וְשָׁבוּ אֶל רַחֲבֵעָם מֶלֶךְ יְהוּדָה: וַיִּזְעַץ הַמֶּלֶךְ וַיַּעַשׂ שְׁנֵי עֲגָלֵי זָהָב וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם רַב לָכֶם מַעֲלוֹת יְרוּשָׁלַם הִנֵּה אֶל-לְהִיךְ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָעֵלֹד מֵאַרְצֵ מִצְרַיִם: וַיִּשָּׂם אֶת הָאֶחָד בְּבֵית אֵל וְאֶת הָאֶחָד נָתַן בְּדָן" (מלכים א' י"ב, כ"ו-ל').

זה עתה נפלגה ממלכת ישראל, ירבעם קיבל לידיו עשרה חלקים (רחבעם מולך על שני שבטים - יהודה ובנימין), והוא דואג מפני מצב בו המרכז הרוחני של ממלכתו נמצא בליבה של ממלכת יהודה. המענה: בבית אל הסמוכה לבנימין, ובדן בצפון, מוצבים עגלים, ושני המקומות ישמשו מעתה מעין 'מקדשי גבול' לממלכת ישראל - אלטרנטיבה לירושלים. "חטאות ירבעם" הופך להיות מושג המסמל בדורות הבאים את ריחוק המלכים מעבודת ה'. המחשות לכך: נביא השקר מבית אל מכזב ומכשיל את איש האלהים הבא אליה מיהודה (מלכים א', י"ג); חיאל בית האלי (מבית אל) מעיז ובונה את יריחו תוך התכחשות לשבועת יהושע, ובכך ממיט אסון על משפחתו - 'באבירם בכורו מיסדה, ובשגוב צעירו מציב דלתיה' (מלכים א', ט"ז, ל"ד); אלישע הנביא עולה בית אל, ונערים קטנים יוצאים ממנה, מזלזלים בכבוד הנביא ומתקלסים בו (מלכים ב', ב', כ"ג-כ"ד) ועוד.

השאלה, אם כן, זועקת: היאך ניתן להבין את פשר ההבדל הגדול בין 'בית אל-לוהים' שבספר בראשית לבין 'בית לעגל הזהב' במשך תקופה ארוכה כל כך בתולדות ישראל? מה גרם לעיר ששמשה עד כה כמקום בו בחר אל-הים להתגלות לאבי האומה, להפוך ולהיות סמל לחטאים?

'ולא תקים לך מצבה'

דומה שהתבוננות במעמדה של עבודת המצבה עשוי לשפוך אור על הפרשה. פעמיים בונה יעקב מצבה בבית אל, והיא משמשת לעבודת אל-הים⁸. לצד זאת - הפסוק בספר דברים: "ולא תקים לך מצבה אשר שגא ה' אל-להיך" (דברים ט"ז, כ"ב). הקושי מתבקש: יעקב מציב מצבה בבית אל, ומנגד - אל-הים שונא את המצבה? פער זה העסיק חכמים במדרשיהם:

"ולא תקים לך מצבה, אין לי אלא מצבה, עבודה זרה מנין? ודין הוא: ומה מצבה שאהובה לאבות

⁹ הרב קוק מבחין בין מצבה לבין בית או 'בית אל-הים'. את ה'מצבה' הוא מזהה כמקום שעבודת האלהים שבו היא בהתקבצות סביבו, לעומת 'בית' שעבודתו היא בהתקבצות בתוכו. המצבה פונה לכלל האנושות, ללא הבחנה, ואילו הבית מיוחד לישראל, והעבודה שבו מיוחדת למי שרשאי להיכנס לתוכו (אגרות הרא"ה ג, אגרת תשמ"ו, עמ' י"ב-ב).

¹⁰ כך גם עולה מן הפסוקים בספר שמות בהם מקים משה שתי עשרה מצבות: "וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת כָּל דִּבְרֵי ה' וַיִּשְׁכֶּם בְּבֶקֶר וַיִּבֶן מִזְבֵּחַ תַּחַת הָהָר וַיִּשְׁתִּים עֲשָׂרָה מִצֵּבָה לְשָׁנִים עֶשֶׂר שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות כ"ד, ד'). הקשרן הוא - חשיבות שנים עשר השבטים. ככלל - יש בפרשייה זו העצמה של הנוכחים במעמד כריתת הברית, הגובלת בבעייתיות, וביטויה הוא בחתימת האירוע במילים: "וַיִּרְאוּ אֶת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וַתַּחַת רַגְלֵי כָּמַעֲשָׂה לְבַנַּת הַסִּפִּיר וַיִּכְעַצְם הַשָּׁמַיִם לְטֹהַר: וְאֵל אֲצִילִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא שָׁלַח יְדוֹ וַיַּחֲזוּ אֶת אֱלֹהֵים וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ" (שם כ"ד, י"א-א).

¹¹ הרקע לחלוטם: "וַיִּשְׁכֵּב בְּמִקוֹם הַהוּא", ומיד "וַיִּחַלֵּם..." שם כ"ח, י"א-ב). גם ביקיצתו, עוד בטרם בקר הוא משייך את החלוטם אל המקום: "וַיִּירָא וַיֹּאמֶר מֶה נֹרָא הַמִּקוֹם הַזֶּה אֵין זֶה כִּי אִם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם" (בראשית כ"ח, י"ז).

¹² "... הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה שָׁכַב עָלֶיהָ לָךְ אֶתְנַנָּה וְלִזְרַעְךָ: וְהִזֵּה זֶרְעֶךָ כְּעֶפֶר הָאָרֶץ וּפְרָצְתָ יָמָה וְקִדְמָה וְצַפְנָה וְנִגְבָּה וְנִבְרָכוּ בְּךָ כָּל מִשְׁפַּחַת הָאָדָמָה וּבְזֶרְעֶךָ: וְהִנֵּה אֲנִי עִמָּךְ וְשִׁמְרַתִּיךָ כָּל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ וְהִשְׁבַּתִּיךָ אֶל הָאָדָמָה הַזֹּאת כִּי לֹא אֶעְזָבְךָ עַד אֲשֶׁר אִם עָשִׂיתָ אֶת אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי לָךְ" (י"ג-ט"ו).

¹³ מעין משיחת שמן על כלי המקדש, על הכהנים ועל ראשו של מלך.

⁸ מבין האבות יעקב הוא היחיד הבונה מצבה. בבית אל הוא בונה מצבה כעבודת אל-הים, ובנוסף הוא בונה מצבות כעדות או כזיכרון. כך בכריתת הברית עם לבן (שם ל"א, מ"ה; נ"א), וכך במצבת קבורת רחל (ל"ה, כ). מצבה נוספת המשמשת לעבודת אל-הים מתוארת במעמד הר סיני: "וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת כָּל דִּבְרֵי ה' וַיִּשְׁכֶּם בְּבֶקֶר וַיִּבֶן מִזְבֵּחַ תַּחַת הָהָר וַיִּשְׁתִּים עֲשָׂרָה מִצֵּבָה לְשָׁנִים עֶשֶׂר שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות כ"ד, ד').

ובמדרש החכמים

פנים מיוחדות, מעניינות לה לבית אל במדרש החכמים הבא:

וישכם יעקב בבקר, ויקח את האבן וגו', ויצק שמן על ראשה, שופע לו מן השמים כמלא פי הפך, ואולם לזו, היא לזו שצובעין בה את התכלת, היא לזו שעלה סנחריב ולא בבלה נבוכדנצר ולא החרובה, היא לזו שלא שלט בה מלאך המות מעולם, הזקנים שבה מה עושין להם כיון שהם זקנים הרבה מוציאים אותם חוץ לחומה והם מתים, א"ר אבא בר כהנא למה נקרא שמה לזו כל מי שנכנס בה הטריף מצות ומעשים טובים כלזו, ורבנן אמרי מה לזו אין לה פה כך לא היה אדם יכול לעמוד על פתחה של עיר. (בראשית רבה פרשה ט).

המדרש מתאר את בית אל כמקום שיש בו מידה רבה של רוחניות ונצחיות. צבע תכלת הדומה לכסא הרקיע, סנחריב לא הצליח לבלבלה, נבוכדנצר לא החרובה, ומעבר לכך - החיים בה הם נצחיים - מלאך המוות לא שולט בה וזקנים מתים מחוצה לה. חים פלאיים מתוארים בה, ולצד זאת מתואר גם חסרונה - כמי ש'אין לה פה', וכמי שלא ניתן היה לעמוד על פתחה. דומה שחיסרון זה קשור באופן ישיר לטיב מעלותיה. ככל שהפלא בה גדול, כמידת שיוכה אל מידת הנצח, כך גדול ניתוקה מן העולם, ממצאות החיים הטבעית והמוגבלת. ביטוי הצירוי של הניתוק הוא באדם הנמצא בעולם, ואינו יודע למצוא את פתחה - את נקודת החיבור בינו לבין מקום זה. דומה שהיתרונות המתוארים במדרש מוסיפים נופך לסיפור ההתגלות לה זכה יעקב בלילה ההוא, כמו גם למצבה שבנה בעקבותיו. יעקב מצביע על עבודה המעניקה חשיבות והתייצבות למסתופפים בצילה. עבודה שיש בה התמקדות ואולי מידה של היבדלות. לא עבודה של הכללה היא זו, ושונה היא מן העבודה המאפיינת את ירושלים - העיר שחבורה לה יחדיו.

במובן זה, מעין מבחן עומד לפתחה של בית אל - עד כמה תתמקד ביתרונותיה, ובכך תנתק עצמה מן הכלל, מן הפוקד אותה. במבחן זה נכשל ירבעם, בהעמידו אותה כעיר בירה שהחליפה את ירושלים, והתוצאה לכך הייתה - בנייתוקה מן העם ומן הקדש גם יחד. לעומת זאת, בית אל המתקיימת לצידה של ירושלים עשויה להכיר בערכה של הממלכה ובערכו של הקדש המשוך אליה, להתייצב לצד אלו, ולומר את דברה.

במקום: "וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מִצְבֵּה בְּמִקוֹם אֲשֶׁר דָּבַר אֲתוֹ מִצְבֵּת אֲבָן וַיִּסֹּד עָלֶיהָ יִסֹּד וַיִּצַק עָלֶיהָ שֶׁמֶן" (שם ל"ה, י"ד).

כל זאת בתקופת האבות, עד לספר דברים¹⁴. בספר דברים מתחדשת פרשייה השוללת את עבודת המצבה. הקשרה - פרשת שופטים, שנושאה הוא 'שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך'. לא היחיד, גם לא אוסף אנשים יחידים עומדים במרכז של פרשה זו, כי אם הכלל. הקשרה הוא - תיאורן של ארבע רשויות המרכיבות את המערכת הציבורית של העם - שופט, מלך, כהן ונביא¹⁵. באלו, חוזר ונשנה הביטוי 'המקום אשר יבחר ה', המגלם את סיכומו של תהליך ארוך העובר על העם, ובעקבותיו יבחר אל-הים מקום - מתוך כלל המקומות או כלל השבטים¹⁶. לא מקום נוכחות והתייצבות הוא המקום¹⁷, כי אם מקום המבטא תנועה רוחנית הפוכה, של התכללות, של ענווה הקושרת ומשייכת את המקומות שמחוצה לו, את העם ואת האנושות גם יחד¹⁸.

14 כאמור, במעמד הר סיני מציב משה מצבות על ההר. בספר ויקרא אמנם נזכר איסור מצבה "לא תעשו לכם אֱלִילִים וּפְסִלִים וּמִצְבֵּה לֹא תִקְיְמוּ לָכֵם וְאֲבָן מְשִׁכִית לֹא תִתְּנוּ בְּאַרְצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עָלֶיהָ כִּי אֲנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם" (ויקרא כ"ו, א'), אך רק ביחס לעבודה זרה, בניגוד לאזכורו בספר דברים האוסר לעבוד בה את ה'.

15 איסור המצבה מופיע אחרי פתיחה המשמשת ככותרת - "שֹׁפְטִים וְשׁוֹטְרִים תִּתֵּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לְשִׁבְטֶיךָ וְשִׁפְטוּ אֶת הָעָם מִשֹּׁפֵט צֶדֶק" (דברים ט"ז, י"ח), כשהנושאים הבאים בפרשה הם השופט (שם ט"ז, ח'-ג), המלך (שם י"ד-כ'), הכהנים (י"ח, ח') והנביא (שם ט'-כ"ב).

16 הביטוי 'אשר יבחר ה' חוזר על עצמו פעמים רבות בספר דברים. פירושו הוא - בחירה אלהית לבוא ולשכון במקום שהכינו לו בני אדם. ציונו בלשון עתיד, קשרה לשרשרת הצעדים האנושיים שאמורים להקדים את הבחירה האלהית. דוד קובע את ירושלים כעיר בירה (שמואל ב', ה), מביא אליה את הארון (שם פרק ו'), בונה תשתית למקדש (פרקים רבי בספר דברי הימים), ורק בתקופת שלמה א-להים בוחר לשכון שמו בעיר זו: "וַיֵּרָא ה' אֶל שְׁלֹמֹה בַּלַּיְלָה וַיֹּאמֶר לוֹ שָׁמַעְתִּי אֶת תְּפִלָּתְךָ וּבַחֲרִיתִי בְּמִקוֹם הַזֶּה לִּי לְבַיִת זְבַח" (דברי הימים ב' ז', י"ב); או בנאום שלמה בחנוכת המקדש: "וַיֹּסֵב הַמֶּלֶךְ אֶת פָּנָיו וַיִּבְרָךְ אֶת כָּל קְהַל יִשְׂרָאֵל וְכָל קְהַל יִשְׂרָאֵל עִמָּד: וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דָּבַר בְּפִיו אֶת דְּוֹד אָבִי וַיִּבְדּוּ מֵאֵלָם לֵאמֹר: מִן הַיּוֹם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶת עַמִּי אֶת יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם לֹא בַחֲרִיתִי בְּעִיר מִכָּל שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל לְבָנוֹת בַּיִת לְהָיוֹת שְׁמִי שָׁם וְאֶבְחַר בְּדָוִד לְהָיוֹת עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל... (מלכים א' ח', י"ט-ז).

17 גם הביטוי "יראה כל זכורך" - נוכח ה', מגלם היראות, לא עמידה והתייצבות.

18 מקורות רבים משייכים את כלל האנושות אל המקדש. דוגמא ממעמד חנוכת המקדש - בתפילת שלמה: "וְגַם אֶל הַנְּכָרִי אֲשֶׁר לֹא מֵעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל הוּא וּבָא מֵאֶרֶץ רְחוֹקָה לְמַעַן שְׁמֹךְ: כִּי יִשְׁמְעוּן אֶת שְׁמֹךְ הַגָּדוֹל וְאֶת יְדֵי הַחֲזָקָה וְזָרְעוּ הַנְּטוּיָה וּבָא וְהִתְפַּלֵּל אֶל הַבַּיִת הַזֶּה: אַתָּה תִּשְׁמַע הַשְּׁמַיִם מִכּוֹן שְׁבָתְךָ וְעֲשִׂיתָ כָּל אֲשֶׁר יִקְרָא אֵלַיךְ הַנְּכָרִי לְמַעַן יִדְעוּן כָּל עַמִּי הָאֶרֶץ אֶת שְׁמֹךְ לִירְאָה אֶתְךָ כְּעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל וְלִדְעַת כִּי שְׁמֹךְ נִקְרָא עַל הַבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר בְּנִיתִי" (מלכים א' ח', מ"א - מ"ג).

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ה *
* עורך: מתנאל בן אבי *

* בית המדרש הווירטואלי *
* מיסודו של *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* לביטול רישום לשיעור: *
* <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php> *
